

Predgovor

Dne 23. novembra 1819 je v Ljubljani umrl Sigismundus Zois pl. Edelstein, bogataš, gospodarstvenik, podjetnik, fevdalni gospod, filantrop, mecen, pisec pesmi, prostožidar, prevajalec, predvsem pa naravoslovec in polihistor, ki se je poglobljal tudi v vprašanja jezikoslovja, etnografije in zgodovine. Bil je najvidnejši predstavnik in osrednja osebnost razsvetljenstva v tem delu Monarhije. Slovenci smo Zoisa posvojili, njegovo osebno ime pa poslovenili v Žiga. Po njem smo poimenovali državno nagrado za dosežke na raziskovalnem področju in priznanje Prirodoslovnega muzeja Slovenije (ki je starejše od državnega). Nanj še vedno spominja ena ljubljanskih ulic, nekaj spominskih obeležij (ČINČ JUHANT, ta zbornik) in mineral zoisit (JERŠEK, ta zbornik). Vrstni imeni dveh alpskih cvetnic sta eponima Žigovega brata Karla, ki je svojo osebno srečo našel v botaniki (PUNGARŠEK, ta zbornik).

Uradna zgodovina nam Zoisa predstavlja predvsem kot osebnost, ki je s svojim domoljubjem, razgledanostjo, omikanostjo in denarjem podprla prve korake slovenskega narodnega prebujenja, katerega središče je umeščeno v 'Zoisov krožek' (tudi krog ali omizje). Zoisovo domoljubje je bilo pred-nacionalno, v njegovem zanimanju za slovanske študija pa moramo videti predvsem prizadevanje po razvoju in napredku, torej dve temeljni načeli razsvetljenstva. Zois je bil tudi iskren filantrop z izostrenim občutkom za talente – neredko jim je pomagal iz ozadja, skrit za psevdonomom. Le stežka pa si zamislimo omikanega izobrazenca, ki je bil deležen najboljše izobrazbe, kar jih lahko kupi denar, v prefinjenem duhu italijanskega in francoskega razsvetljenstva, kako se navdušuje nad umetniškimi dometi Linhartove Županove Micke. V desetletjih pred marčno revolucijo sta identiteto posameznika še vedno določala deželna pripadnost, predvsem pa stan. V tem pogledu je bil Zois Kranjec, predvsem pa aristokrat. Konec koncev je njegov oče Michelangelo za plemiški naziv odšel cesarici Mariji Tereziji 40.000 forintov. Za lažjo primerjavo: železarski posel je od Codellija odkupil za 90.000 forintov, Žigovi dediči pa so za slovito knjižnico s 4395 zvezki iztržili vsega sedem tisočakov. Politična konservativnost Žige Zoisa, nenaklonjenost socialnim reformam in strah pred revolucijo so torej lahko razumljivi.

Mnogo bolj kot Zoisovo domoljubje je prepričljiva njegova naravoslovna usmerjenost, ki je bila povsem skladna z načeli razsvetljenstva. Zanimala so ga prav vsa področja klasičnega prirodopisa (*historia naturalis*), od katerih so bila nekatera v preteklosti že deležna temeljitejših strokovnih in znanstvenih obdelav. Pri raziskovanju zgodovine naravoslovja na Slovenskem so igrali vodilno vlogo kustosi Prirodoslovnega muzeja Slovenije: dr. Nada Praprotnik (botanika), Marko Aljančič in Janez Gregori (zoologija), dr. Ernest Faninger (mineralogija in genealogija družine Zois) in Zmago Bufon (vloga naravoslovja v slovenskem narodnem prebujanju). Mineralogija je bila vselej visoko nad drugimi področji, njeno mesto pa je zadostni kultno, da ga mora upoštevati celo kulturna zgodovina. Zois je namreč ustvaril izjemno mineraloško zbirko, ki je bila v njegovem času med največjimi v Evropi, hkrati pa tudi ena od dveh ustanovnih zbirk Kranjskega deželnega muzeja (tudi druga je bila naravoslovna). Že ob 150-letnici muzeja je bila osrednja dejavnost prenova njene predstavitve javnosti (ČINČ JUHANT, ta zbornik). Kot popoln naravoslovec pa je Zois za seboj pustil tako globoke sledi v celotnem prirodopisu, da jih na predvečer 200-letnice Kranjskega deželnega muzeja nismo mogli spregledati. Pobudo za pričujoči zbornik je dal dr. Miha Jeršek, ki je pripravil vsebinsko zasnovo in organiziral delo avtorjev. Rezultat je deset prispevkov s področij zoologije, ornitologije, entomologije, botanike, paleontologije in mineralogije, ki so jih pripravili kustosi Prirodoslovnega muzeja.

Čeprav je od Firenc, kjer se je rodila renesansa, do Ljubljane manj kot 500 km, prepород ni dosegel slovenskih dežel. Pozno smo se spoznali tudi z razsvetljenstvom. Po uradnem tolmačenju naj bi bila njegov začetek naznanila Pohlinova nemško pisana 'Kranjska gramatika', ki je izšla leta 1768. V Evropi se je razsvetljenstvo končalo s francosko revolucijo (1789), na Slovenskem naj bi se ohranilo do leta Vodnikove smrti (1819), ki se časovno ujema z Zoisovo. Zakaj je mejnik smrt Vodnika, ne pa Zoisa, je najbrž razumljivo samo literarni zgodovini. Kot naravoslovec imam drugačen pogled na to obdobje zgodovine, ki ga je v veliki meri definiralo prav naravoslovje. Razsvetljenstvo je bilo kompleksno filozofsko in družbeno gibanje s ciljem osvobajanja razuma, ki ga ne moremo skržiti le na precej neokretno pesmarjenje. Prvi nesporni dokument razsvetljenske miselnosti na naših tleh je herbarij J. B. Flysserja iz leta 1696, prav tako iz Zoisove zapuščine, ki je prek Licejske knjižnice prišel v Prirodoslovni muzej Slovenije. Glavni tok razsvetljenske miselnosti je vodil k ustanovitvi Kranjskega deželnega muzeja leta 1821, zato ta dogodek veliko bolj smiselno opredeli konec velikega obdobja. Več kot značilno je, da je bil Zois eden izmed pobudnikov njegove ustanovitve.

Na predvečer 200-letnice Kranjskega deželnega in s tem Prirodoslovnega muzeja Slovenije se je težko upreti skušnjavi retrospektivnega ocenjevanja dogodkov. Zoisova mineraloška zbirka je sicer preživela. Minerali so pač razmeroma odporni. Če odmislimo knjižnico in obsežno korespondenco, pa je ostalo v glavnem propadlo. Kot sta pokazala VREZEC & BERG (ta zbornik), se je izgubila celotna zbirka ptic. Gre namreč za izjemno občutljive muzealije, ki slabo kljubujejo času, klimatskim nihanjem in organskim škodljivcem. Ohranila sta se vsega dva primerka, oba v Naravoslovnem muzeju na Dunaju. Grožnje zoološkim muzealijam so na Dunaju enake kot v Ljubljani, standardi hranjenja pa bistveno drugačni. Verjetno so razlike tudi v mentaliteti in v občutku odgovornosti državnih resorjev. Kulturno ministrstvo Republike Slovenije je pač prepričano, da je za naravoslovne muzealije primerna prav vsaka ropotarnica. V eni takšnih čaka na boljše čase tudi Flysserjev herbarij.

Ker je Žiga Zois umrl dve leti pred ustanovitvijo muzeja, sta okrogli obletnici dogodkov povezani ne samo vsebinsko, marveč tudi časovno. Skratka, ko govorimo o Zoisu, se sklicujemo tudi na muzej, pri čemer si radi dovolimo več svobode, kot pa jo dopuščajo dejstva. Ker je pred vrati 200-letnica Kranjskega deželnega muzeju, bomo zagotovo poslušali izjave o najstarejši kulturni ustanovi na Slovenskem (v slovenskih deželah). Po vrsti, Botanični vrt, ki ga je ustanovil Franc Hladnik, je za dobro desetletje starejši. Kranjski deželni muzej ob ustanovitvi ni bil kulturna ustanova. Služil je fiziokratskim težnjam dunajskega dvora, zato sta bili njegovi glavni nalogi preučevanje in izobraževanje. Na prokrustovo posteljo kulture ga je lobotomizirala šele slovenska politika v petdesetih letih preteklega stoletja. Kranjski deželni muzej niti ni najstarejši svoje vrste na Slovenskem. V začetku 19. stoletja, ko je dunajski dvor gradil mrežo pokrajinskih muzejev, Slovenija ni obstajala niti konceptualno, kaj šele geopolitično. Ozemlje današnje Slovenije je bilo razdeljeno na več dežel, muzej pa je prva dobila Štajerska leta 1811 (Muzej Joanneum), torej desetletje pred Kranjsko. Danes je Gradec (Graz) zunaj državnih meja, pred dvema stoletjema pa je bil del narodnostno mešanega ozemlja, podobno, kot je bila v tistem času tudi Ljubljana. Primerjava zgodovine obeh muzejev razkriva malo vzporednic, zato pa zanimiva razhajanja. Joanneum je še danes kompleksen muzej s 13 oddelki, ki na dvanajstih krajih hrani 4,5 milijona muzealij. Celovitost nacionalne dediščine Kranjskega deželnega muzeja smo po letu 1918 postopno razgradili, kar je imelo za muzejsko naravoslovje katastrofalne posledice. Prirodoslovni muzej je bil osleparjen za večino materialne in simbolne dediščine in tragediji propadanja ni videti konca. V času, ko to pišem, sta zapustili Slovenijo približno dve toni naravoslovnega

gradiva. Prevzel jih je Naravoslovni muzej na Dunaju. Depojski prostori Prirodoslovnega muzeja Slovenije so prenatrpani, drugih ustreznih kapacitet pa ta država nima. O problemu neizpoljenih zagotovil o rešitvi prostorske problematike Prirodoslovnega muzeja piše ČINČ JUHANT v tem zbirniku. Najboljše, na kar Prirodoslovni muzej lahko upa, je uresničitev več kot tri desetletja starih načrtov. Prepozno. Premalo.

Avtorji zbornika imajo različno mnenje glede ustreznosti Zoisovega osebnega imena. Izvirna italijanska varianta Sigismondo se navadno uporablja kot ena izmed nemških različic (Sigismund, Sigmund, redkeje Siegmund). V slovenščini je trdno uveljavljeno ime Žiga, ki ga Zois sicer ni nikoli uporabljal. Po drugi strani je slovenjenje imen iz Zoisovega obdobja ustaljena praksa (Marija Tereza, Franc Jožef, Karl Zois), slovenska različica Žiga pa nikakor ni dvoumna. V preteklih letih je Scopolija prepustila avtorjem, da sami izberejo različico osebnega imena (glej številke 5, 6, 44, 83/84, 85). To prakso nadaljuje tudi ta številka.

Boris Kryštufek,
odgovorni urednik